

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.131:341.232:94(41/99)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/59>

НОВА ІСТОРІЯ: ЕПОХА СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

NEW HISTORY: THE ERA OF FORMATION OF THE PRINCIPLES OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Коваль О.І., аспірант кафедри кримінального процесу
Національна академія внутрішніх справ

Наукову статтю присвячено становленню міжнародного співробітництва у законодавстві зарубіжних країн, зокрема у кримінальному процесуальному, в епоху Нової історії – періоду відродження правосвідомості, злету наукової та правової думки.

Розглянуто тенденцію розвитку норм законодавства Великої Британії, Французької Республіки, Федеративної Республіки Німеччина та Сполучених Штатів Америки періоду із середини XV до початку XX ст., у яких закріплено основи співпраці з іноземними державами.

Встановлено, що ріст торгівельної діяльності держав і міждержавні сутички супроводжували виникнення та розвиток різних видів правовідносин, зокрема і за межами країни, основу здійснення яких становили міжнародні договори. Саме вони збагачували законодавства договірних сторін принципами, інститутами, юридичними термінами та правовими механізмами регулювання відносин у різних сферах життя, що давало змогу розвивати взаємовигідні відносини між ними.

Наголошено на тому, що прийняття конституцій, проголошення декларацій та ухвалення перших кримінальних процесуальних кодексів сприяло налагодженню співпраці з іноземними державами, яка позначилася також на вдосконаленні, упорядкуванні та закріпленні основних принципів міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства не тільки на державному рівні, але й на міжнародному.

Звернено увагу, що проголошені у законодавстві зарубіжних країн основоположні засади здійснення міжнародного співробітництва сприяли об'єднанню багатьох держав у міжнародні організації й укладенню численних міжнародних договорів, метою яких стало забезпечення прав людини та громадянина, проголошення та зміцнення верховенства права, підтримання міжнародного правопорядку та розвиток міждержавних відносин у різних сферах життя.

Відзначається, що Україна, Велика Британія, Французька Республіка, Федеративна Республіка Німеччини та Сполучені Штати Америки є договірними сторонами багатьох міжнародних договорів, у яких не тільки закріплено обов'язок держав щодо захисту прав, свобод та інтересів людини, але й сформовано основні засади й умови здійснення міжнародного співробітництва у кримінальному процесі.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, зарубіжні країни, правові основи, міжнародні договори, кримінальне судочинство, компетентний орган іноземної держави, екстрадиція, правопорядок, основоположні засади, права та законні інтереси особи.

The scientific article is devoted to the formation of international cooperation in the legislation of foreign countries, in particular in the criminal procedure, in the era of New History – a period of revival of legal awareness and the rise of scientific and legal thought.

The tendency of development of the norms of the legislation of the Great Britain, the French Republic, the Federal Republic of Germany and the United States of America from the middle of the XV to the beginning of the XX century is considered.

The study has revealed that the growth of trade activities of states and interstate conflicts accompanied the emergence and development of various types of legal relations, in particular outside the country, the implementation of which was based on the international treaties. They enriched the legislation of the contracting parties with principles, institutions, legal terms and legal mechanisms for regulating relations in various spheres of life that made it possible to develop mutually beneficial relations between them.

There was emphasized that the adoption of constitutions, the proclamation of declarations and approving the first criminal procedural codes contributed to the establishment of cooperation with foreign countries, which affected the improvement, streamlining and consolidation of the basic principles of international cooperation in criminal justice not only at the state level but also internationally.

Attention is drawn to the fact that the proclamation of the basic principles of international cooperation in the legislation of foreign countries promoted the unification of many states into international organizations and the conclusion of numerous international treaties, the sole purpose of which was ensuring human and civil rights, proclaiming and strengthening the rule of law, maintaining international law and order and developing interstate relations in various spheres of life.

It is noted that Ukraine, Great Britain, the French Republic, the Federal Republic of Germany and the United States are parties to many international treaties, which enshrine not only the obligation of states to protect human rights, but the basic principles and conditions of international cooperation in criminal proceedings are formed.

Key words: international cooperation, foreign countries, legal bases, criminal proceedings, international agreements, competent authority of a foreign state, extradition, law and order, fundamental principles, rights and legitimate interests of the individual.

Вступ. Із проголошенням у 1991 р. незалежності України почала розбудовувати правову, демократичну та соціальну державу. З огляду на тенденцію розвитку правовідносин у державі, а також на те, що Україна виступає договірною стороною у численних міжнародних договорах, питання здійснення міжнародного співробітництва з іноземними державами є актуальним.

Здійснюючи міжнародне співробітництво з іноземними державами, Україна переймає їхні норми правозастосування у національне законодавство, тому доцільно простежити його становлення у законодавстві зарубіжних країн.

Мета статті – дослідити становлення міжнародного співробітництва у кримінальному процесуальному законодавстві зарубіжних країн.

Питання вивчення міжнародного співробітництва у кримінальному процесі, історії держави і права зарубіжних країн, міжнародного права свої роботи присвятили І. Фойницький, О. Бандурка, М. Чельцов-Бебутов, О. Буткевич, А. Підгородинська, А. Антонок, Ю. Черноус, В. Попелюшко, С. Сорока, В. Качур, О. Зінченко, Г. Римарчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Історію становлення міжнародного співробітництва між іноземними державами

неможливо здійснювати без дослідження тих вихідних елементів, які лягли в основу міждержавного спілкування.

Характеризуючи передумови походження міжнародного права, О.В. Буткевич слушно зазначає, що головною формою здійснення міжнародних відносин були торгівля та інші види економічної взаємодії, завдяки яким розвивалося торгівельне право та інші правові інститути, котрі мали на меті забезпечити торговельні відносини [1, с. 82], з чим важко не погодитися.

Дійсно, процес внутрішньодержавного росту торгівельної діяльності та воєнні міждержавні сутички супроводжували виникнення та розвиток різних видів правовідносин, зокрема і за межами країни. Основою їх здійснення становили міжнародні договори, які збагачували законодавство договірних сторін принципами, інститутами, юридичними термінами та правовими механізмами регулювання, що давало змогу розвивати взаємовигідні відносини між собою.

Докорінних змін законодавство зарубіжних країни починає зазнавати в епоху «Нової історії», яка, розпочавшись із середини XV ст., була часом відродження правовідомості, піднесення наукового та правового життя.

На прикладі таких держав, як Велика Британія (далі – Англія), Французька Республіка (далі – Франція), Федеративна Республіка Німеччина (далі – Німеччина) та Сполучені Штати Америки (далі – США) можна простежити динаміку розвитку різних правових систем і їх вплив на формування правовідносин із Україною.

Саме на території цих держав із початку XVI ст. починають відбуватися революційні події, війни та державні перевороти, внаслідок яких одна форма правління змінюється на іншу, закладаючи правові основи не тільки формування нового державного ладу, але й удосконалення й утвердження важливих принципів здійснення міжнародної співпраці.

Так, у 1628 р. у Англії приймають законодавчий акт «Петиція про права», за яким народ звертається до короля щодо додержання останнім вимог закону в різних сферах правовідносин, а також їхніх законних прав [2].

Аналізуючи її положення, можна припустити, що абсолютна влада монарха зумовлювала порушення прав і свобод людини та громадянина. Безпричинне, незаконне обмеження або позбавлення свободи людини, застосування покарання без здійснення належного судового розгляду є тими порушеннями прав і свобод людини, які апріорі перешкоджають розвитку та здійсненню міжнародного співробітництва, особливо у кримінальному процесі.

Не менш важливим виявився «Акт про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями» від 1679 р., котрий проголошував процесуальні гарантії від безпідставних арештів та утверджував принципи неправомірного затримання та презумпції невинуватості особи, законності та своєчасності здійснення правосуддя [3].

Переломним же документом для кримінального процесу Англії стало прийняття у 1689 р. «Білля про права», у якому закріплено положення щодо заборони затримання та переслідування без законних підстав [4], тобто кожне позбавлення волі особи без належної правової процедури та відповідного судового рішення було незаконним.

У період «Нової історії» остаточно формується законодавство Франції, державний устрій якої впродовж століття змінюється один за одним, а прийняте оновлене законодавство не встигає апробуватися у суспільстві. Численні Декларації прав людини та громадянина та Конституції сприяли закладенню та розширенню процесуальних засад у судочинстві та слугували підставами для оновлення законодавства з урахуванням тогочасних вимог.

Найбільш прогресивною подією зазначеного періоду Франції стало прийняття 26 серпня 1789 р. Декларації прав людини та громадянина, яка утвердила та проголосила важливі для кримінального процесу принципи верховенства

права, законності, рівності, презумпції невинуватості, свободи віросповідання, заборони безпідставного ув'язнення чи арешту, непорушності та недоторканості права власності, що лягли в основу кримінально-процесуального законодавства багатьох країни світу [5], та виявилася своєрідним взірцем законодавчого оформлення прав людини [6].

Після прийняття такого акта виникла необхідність у підготовці та прийнятті конституційного закону, основу якого мали становити задекларовані основоположні принципи.

Так, 03 вересня 1791 р. було прийнято першу Конституцію Франції, у якій було приділено увагу питанню здійснення співробітництва з іноземними державами. Зазначено, що король може підтримувати відносини за кордоном, вести переговори, а укладання та підписання всіх мирних договорів, які, на думку монарха, є необхідними для добробуту держави, належить до його віддання за умови ратифікації законодавчим органом. Без такої ратифікації жоден міжнародний договір не може набувати чинності [7].

Не меншого значення мають прийняті 24 червня 1793 р. Декларація прав людини і громадянина та Конституція I року Республіки та у 1795 р. Конституція III року Республіки, котрі розширили такі невід'ємні права та свободи людини, як рівність, свобода, безпека, власність і закріпили економічні, моральні та правові засади суспільства.

Саме в цей період у 1799 р., у Франції відбувається державний переворот на чолі з генералом Наполеоном Бонапартом, який творив хід історії на території багатьох іноземних держав, розвиваючи міжнародну співпрацю з ними, врегульовану в нормах прийнятої 13 грудня 1799 р. Конституції Французької Республіки. Так, уряд підтримує зовнішньополітичні відносини, веде переговори й укладає всі договори про мир, союз, перемир'я, нейтралітет, торговельні та інші угоди [8].

Слід наголосити, що норми основного закону врегулювали процедуру здійснення законного позбавлення або обмеження волі із зазначенням мотиву та підстав застосування, уповноваженої особи й обов'язковості вручення особи копії наказу [8], яке без дотримання цих вимог є незаконним.

Наведені положення є важливими не тільки для дослідження історії становлення запобіжних заходів у кримінальному процесі, але й необхідні для вивчення процедури застосування тимчасового арешту до особи, котра вчинила злочин за межами країни.

Водночас відсутність у її нормах положень, на відміну від попередніх Конституцій 1793 та 1795 рр., щодо переліку прав і свобод людини та гарантії їх застосування є антиподом для взаємного здійснення міжнародного співробітництва.

Натомість такі важливі засади кримінального судочинства, як незалежність суддів, гласність судового процесу та ін. було закріплено у першому Кримінальному процесуальному кодексі Франції (далі – КПК Франції) 1808 р., основні положення якого сприйняли практично всі європейські держави, у т. ч. і Україна [9, с. 24].

Досліджуючи систему органів розслідування Франції, О.В. Попелюшко слушно відзначив: «КПК 1808 р. зберіг прогресивні завоювання буржуазної революції щодо судового розгляду кримінальних справ, зокрема гласність, усність, безпосередність, вільну оцінку доказів, змагальність і навіть суд присяжних, але поновив такі неповнені розшуковим духом форми інквізиційного досудового провадження, як таємність, письмовість, відсутність прав у обвинуваченого та будь-яких елементів змагальності» [10, с. 1].

Дійсно, КПК Франції містив правила, без дотримання яких неможливо уявити законного та справедливого судового процесу, але наявність у нормах антидемократичних положень не сприяло його розвитку відповідно до прогресивних вимог тогочасної Європи.

Водночас у КПК Франції закріплено вагомні засади, за допомогою яких досягаються основні цілі кримінально-процесуальної діяльності не тільки щодо захисту й охорони прав і свобод людини, а насамперед щодо встановлення особи, яка вчинила злочин, отримання справедливого судового рішення про притягнення її до кримінальної відповідальності та застосування щодо неї покарання.

Подальші державні події на території Франції розвиваються досить динамічно. Незважаючи на відродження монархії, повернення до республіканської форми правління було неминучим, тому проведення у 1848 р. Люгневової революції мало наслідком проголошення Франції Другою республікою.

Прийнята 04 листопада того ж року Конституція проголосила рівність прав і свобод людей, а її норми закріпили посаду президента Франції, якому належить підписувати та стверджувати трактати. Водночас жоден договір не може бути підписаний без підтвердження законодавчим органом [11].

Однак поразка Франції у війні з Німеччиною, падіння Другої імперії, проголошеної на зміну Другій республіці, встановлення Паризької комуни не приносили довгоочікуваної стабільності у державу, тому у 1875 р. прийнято Конституцію Третьої республіки, яка складалася із трьох законодавчих актів «Закону про організацію сенату Франції», «Конституційного закону про організацію державних влад» і «Закону про відносини між державними владами». В останньому акті остаточно закріплено республіканську форму правління та зазначено про неможливість повернення до монархії. У Конституції 1875 р., на відміну від попередньої, по-іншому врегульовувалося питання відносин з іноземними державами. Президент укладає та ратифікує договори, які доводять до відома палат, як тільки інтереси та безпека держави дозволятимуть. Мирні та торгові договори, які покладають на державу фінансові зобов'язання, що належать до особистого стану та права власності французів за межами країни, вступають у силу лише після прийняття їх обома палатами [12].

Не менш драматично розгорталися події на території Німеччини, котра складалася з великої кількості відособлених державних утворень, вирішальну роль у процесі об'єднання яких відіграла зовнішня діяльність Наполеона I Бонапарта.

Внаслідок підписання 12 липня 1806 р. в Парижі міжнародного договору між Францією та 16 державами Німеччини утворився Рейнський союз, до якого поступово приєднувалася велика кількість відокремлених німецьких держав, на території котрих вводилася дія французького законодавства. Процес державотворення наближався до логічного завершення, оскільки міжнародна діяльність набирала оберті.

Так, на міжнародному Віденському конгресі у 1815 р. створено Німецький союз із конфедеративною формою правління, який зберігав усталені форми взаємовідносин, що діяли на їхніх територіях.

Відсутність єдиного державного апарату, системи економічних, соціальних і правових відносин призводить до сповільнення їх розвитку та мало б наслідком повільне входження у міждержавний простір спілкування. О.М. Бандурка вдало відзначив, що «існування союзу не тільки не сприяло об'єднанню Німеччини, а й суттєво гальмувало його» [13, с. 216].

Однак із норм прийнятої у 1849 р. першої Конституції Німецької імперії вбачається, що міжнародне співробітництво з іноземними державами здійснювалося на розвиненому рівні, хоча і обмежувалося владою монарха.

До компетенції імператорської влади належало регулювання всіх міжнародно-правових заходів, зокрема щодо підписання договорів з іноземними державами про видачу осіб. Водночас окремі німецькі уряди мали право укладати договори з іншими німецькими урядами й іно-

земними державами, а якщо предметом договірною регулювання виступали загальноімперські відносини, вони повинні були доводитися до відома [14].

Подальші події на території Німеччини пов'язані з отриманням у 1866 р. перемоги Пруссії в австро-пруссійській війні та саморозпуском Німецького союзу, що відкрило нові можливості для останньої. За її ініціативи у 1867 р. створено військово-політичний блок німецьких держав – Північнонімецький союз, а прийнята того ж року перша Конституція перетворила союз на федеративну державу.

За Конституцією здійснення міжнародного співробітництва проявлялося укладанням миру, підписанням союзів та інших договорів з іноземними державами. Окрім цього, з її положень випливає, що завдяки міждержавній співпраці забезпечувався економічний розвиток, а зовнішня діяльність, зокрема у сфері судового процесу, відкривала широкі можливості для утвердження та дотримання прав і свобод людини, а це впливало на формування соціальної, правової та демократичної держави [15].

Не меншого значення набувають інші джерела права. Для кримінально-процесуальної діяльності важливу роль відіграли прийняті у 1871 р. Кримінальне уложення Німеччини й у 1877 р. Кримінально-процесуальне уложення, а також Закон «Про судоустрій».

Так, Кримінально-процесуальне уложення від 1877 р., відоме як Кримінально-процесуальний кодекс Федеративної Республіки Німеччина (далі – КПК ФРН), із відповідними змінами та доповненнями, які вносилися через різні історичні та політичні події, чинний досі [16].

Змагальний характер процесу характеризувався процесуальною рівністю прав прокурора й обвинуваченого, а на всіх його стадіях допускалася участь адвоката, однак розгляд справи судом відбувався на підставі вільної оцінки доказів, що відкривало можливості суддівському баченню її кінцевого результату, а не аналізу фактичних даних [12, с. 230]. Водночас безпосередність та усність процесу надавали сторонам можливість подати всі докази, які повинні бути перевірені в судовому засіданні [17, с. 564].

Норми кодексу закріпили важливі принципи кримінального провадження, де увагу приділено безпосередності дослідження доказів, навколо яких акумулюються інші докази, що всебічно, повно та неупереджено досліджуються стороною обвинувачення як окремо, так і в сукупності, а наявність положення про вільну оцінку доказів судом лише стримувало утвердження повного комплексу демократичних засад у кримінальному процесі.

На утвердження демократичних засад у правових системах іноземних держав вплинула нормотворча діяльність США.

Прикладом для наслідування багатьох країн світу стало проголошення 04 липня 1776 р. «Декларації незалежності США», яка стала першим документом, у якому задекларовано нові політичні принципи, проголошено захист прав людини, окреслено принципи державного управління та яка вплинула на державно-правовий розвиток Франції, послугувавши зразком для Декларації прав людини і громадянина 1789 р. [18, с. 21].

За таких обставин вважаю, що проголошені засади стали основою численних міжнародних договорів, а непопушність прав людини та їх процесуальних гарантій втілювалися у багатьох законодавчих актах країн Європи.

Не меншого значення для розвитку міжнародного співробітництва на території США мало прийняття 15 листопада 1777 р. «Статей про конфедерацію та вічного союзу», у яких знайшла врегульована процедура видачі особи (екстрадиція) за якою особа, яку визнано винною чи яку обвинувачують у вчиненні злочину, тікатиме від правосуддя, то вона має бути видана і переведена в Штат, під чийю юрисдикцією підпадає злочин» [19].

Водночас заслуговують на увагу положення щодо «цілковитої довіри до офіційних записів, актів і документів

судочинства судів і магістратів кожного іншого Штату» [19], з чого можна припустити, що воно стосується юридичної сили документів і доказів, зібраних уповноваженими особами, зокрема під час надання міжнародної правової допомоги.

Високий економічний розвиток країни та прагнення людей до самовизначення зумовили початок війни за незалежність, успішне завершення якої та перемога американської демократичної революції вимагали свого остаточного утвердження на конституційному рівні.

Вже у преамбулі прийнятої 17 вересня 1787 р. Конституції США зазначено про створення досконалого союзу, встановлення правосуддя, гарантування внутрішнього спокою, забезпечення спільної оборони, сприяння загальному добробуту та закріпленню благ свободи, тому її вважають найдемократичнішим основним законом в історії людства. У ній також закріплена одна із форм здійснення міжнародного співробітництва – екстрадиція. Так, особа, обвинувачена у котромусь Штаті у зраді, у тяжкому чи іншому злочині, якщо вона втече від правосуддя і буде знайдена в іншому штаті, повинна на вимогу виконавчої влади штату, з якого вона втекла, бути видана і переведена у штат, юрисдикції якого підлягає злочин [20].

Своєрідним доповненням до Конституції США 1787 р. стали «Біль про права» 1789 р., у якому визначено та гарантовано перелік прав і свобод людини. Серед них є кримінально-процесуальні норми, які закріпили заборону на необґрунтоване проведення обшуку, незаконний арешт осіб і вилучення майна, двічі притягати до відповідальності за одне і те саме діяння та примушування свід-

чити проти самого себе та ін. Водночас в акті визначено права обвинуваченого на швидкий і публічний суд, ознайомлення із підставами обвинувачення, на примусовий виклик свідків зі своєї сторони та на допомогу адвоката. В одній із поправок зазначено про невичерпність перерахованих у Конституції прав [21].

Висновки. Отже, переломний етап у розвитку міжнародного співробітництва у кримінальному процесі настав уже із середини XV та тривав до початку XX ст., в межах історичного періоду під назвою «Нова історія». Вона стала періодом піднесенням наукового та правового життя, відновлення правосвідомості, демократизації суспільства, європейської експансії на інші континенти світу та неймовірного розвитку техніко-виробничого процесу, які неминуче позначилися на розвитку співпраці з іноземними державами.

На противагу загальним питанням розвитку співробітництва між країнами вдосконалюються й утверджуються у національному законодавстві засади його здійснення у сфері кримінального судочинства, а окремі його форми чітко врегульовуються.

Водночас основоположні основи судочинства, які закладалися упродовж декількох століть у законодавстві іноземних держав, позитивно позначилися на формуванні їх спільного завдання, яке полягає в укріпленні прав людини, проголошенні верховенства права та підтриманні міжнародного правопорядку, закріпленому в численних багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорах про правову допомогу та правові відносини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буткевич О.В. Історія міжнародного права : підручник. Київ : Ліра-Київ, 2013. 416 с.
2. Петиція про право від 28 травня 1628 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Петиція_про_право (дата звернення 24.04.2021).
3. Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями від 27 травня 1679 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Habeas_Corpus_Act (дата звернення 24.04.2021).
4. Білль про права від 16 грудня 1689 р. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=108319> (дата звернення 24.04.2021).
5. Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Декларація_прав_людини_і_громадянина (дата звернення 24.04.2021).
6. Зінченко О.В. Еволюція ідей декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку XXI ст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Політологія». 2014. № 2 (21). С. 117–125.
7. Французька Конституція від 03 вересня 1791 р. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Французька_конституція_1791_року (дата звернення 24.04.2021).
8. Конституція Французької республіки від 13 грудня 1799 р. URL: <http://larevolution.ru/Constitution99.html> (дата звернення 25.04.2021).
9. Микитин Ю.Л. Провадження на досудових стадіях кримінального процесу Франції та України. *Науково-інформаційний вісник*. 2010. № 2. С. 23–27.
10. Попелюшко В.О. Система органів розслідування та їх повноваження за КПК Франції 1808 р. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2010. № 2. С. 1–13.
11. Конституція Другої Республіки Франції від 04 листопада 1848 р. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=674> (дата звернення 25.04.2021).
12. Конституція Третьої республіки Франції від 1875 р. URL: <https://www.booksite.ru/localtxt/hre/sto/mat/iy/gos/prav/zar/str/6.htm> (дата звернення 25.04.2021).
13. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / Бандурка О.М., Швець Д.В., Бурдін М.Ю., Головка О.М. та ін. ; за ред. О.М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
14. Конституція Німецької імперії від 28 березня 1849 р. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=684> (дата звернення 25.04.2021).
15. Конституція Північнонімецької конфедерації від 26 липня 1867 р. URL: https://de.wikisource.org/wiki/Verfassung_des_Norddeutschen_Bunds (дата звернення 25.04.2021).
16. Кримінально-процесуальний кодекс ФРН від 01 лютого 1877 р. URL: https://wikipedia.tel/Уголовно-процессуальный_кодекс_Германии (дата звернення 04.05.2021).
17. Чельцов-Бebutov М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Санкт-Петербург : Равена, Альфа, 1995. 846 с.
18. Качур В.О. Декларація прав Вірджинії 1776 р. та її значення для державно-правового розвитку США. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 17–22.
19. Статті про конфедерацію та вічний союз від 15 листопада 1777 р. URL: <https://web.archive.org/web/20060115042219/http://www.law.ou.edu/hist/artconf.htm> (дата звернення 04.05.2021).
20. Конституція США від 17 вересня 1787 р. URL: https://web.archive.org/web/20111106024013/http://www.litopys.lviv.ua/katalog/pdf/US_Constitution.pdf (дата звернення 04.05.2021).
21. Білль про права від 25 вересня 1789 р. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Білль_про_права_\(США\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Білль_про_права_(США)) (дата звернення 04.05.2021).